

ՀՏԴ 330(479.243)Տնտեսագիտություն**Շուշանիկ ԱՍՐՅԱՆ***տ.գ.թ., դոցենտ**ԱրԴՀ տնտեսագիտության տեսության և կառավարման ամբիոն**E-mail: sh.asryan@gmail.com***Սեդա ԱՍՐՅԱՆ***ԱրԴՀ Տնտեսագիտության տեսության և կառավարման ամբիոնի ստպիրանտ**E-mail: asryan.seda.18@gmail.com*

ԱՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՐՈՇ ԿՈՂՄԵՐՆ ԱՐԴԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ժամանակակից պայմաններում Արցախի Հանրապետության տնտեսության զարգացման հիմնահարցերը փոխառնվում են տնտեսության ձևավորված կառուցվածքային համամասնությունների հետ: Ընդհանուր առմամբ «ԱՀ տնտեսության կառուցվածքային համամասնությունների բնորոշ կողմերը արդի պայմաններում» հոդվածը ուղղված է տնտեսության հիմնական կառուցվածքային համամասնությունների բնորոշ կողմերի բացահայտմանը: Հոդվածում դիտարկվել են ՀՆԱ-ի, զբաղվածության կառուցվածքը՝ վեր հանելով առկա հիմնահանդիսները:

Բանալի բառեր՝ տնտեսության կառուցվածք, նյութային կառուցվածք, ՀՆԱ-ի կառուցվածք, արտադրական կառուցվածք, զբաղվածության կառուցվածք, կառուցվածքային համամասնություններ

Ш.АСРЯН, С.АСРЯН ТИПИЧНЫЕ АСПЕКТЫ СТРУКТУРНЫХ ПРОПОРЦИ ЭКОНОМИКИ РА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В современных условиях вопросы экономического развития Республики Арцах взаимосвязаны со сложившимися структурными пропорциями экономики. В целом статья «Типичные аспекты структурных пропорций экономики РА в современных условиях» направлена на выявление типичных особенностей основных структурных пропорций экономики. В

статье исследуется структура ВВП и занятости, выделяются существующие проблемы.

Ключевые слова: структура экономики, отраслевая структура, структура ВВП, структура производства, структура занятости, структурные пропорции.

SH.ASRYAN, S.ASRYAN
TYPICAL ASPECTS OF THE STRUCTURAL
PROPORTIONS OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH'S
ECONOMY IN MODERN CONDITIONS"

In modern conditions, the issues of economic development of the Republic of Artsakh are interrelated with the formed structural proportions of the economy. In general, "Typical aspects of the structural proportions of the Republic of Artsakh's economy in modern conditions" article is aimed at revealing the typical features of the main structural proportions of the economy. The article examines the structure of GDP and employment, highlighting the existing problems.

Key words: economy structure, sectoral structure, GDP structure, production structure, employment structure, structural proportions.

Արդի պայմաններում կառուցվածքային համամասնությունները ձևավորում են տնտեսությունների զարգացման ինչպես օրակարգը, այնպես էլ նպատակները: Կառուցվածքային համամասնությունները պայմանավորում են նաև ազգային տնտեսությունների տնտեսական զարգացման հայեցակարգերը:

Մակրոտնտեսական վերլուծություններում, այդ թվում՝ կառուցվածքային վերլուծություններում, ազգային տնտեսության գնահատման կարևորագույն ցուցանիշ է համարվում ՀՆԱ-ն, ՀՆԱ-ի դինամիկան, ՀՆԱ-ի կառուցվածքը: 2016-2020թթ. ԱՀ ՀՆԱ-ի աճը միջինում կազմել է 4,9 տոկոս :

2016թ. գրանցվել է համեմատաբար ցածր՝ 9,2% տնտեսական աճ՝ պայմանավորված քառօրյա պատերազմով, իսկ արդեն հաջորդ երեք տարիներին՝ տնտեսական աճի երկնիշ թվեր: 2020թ. Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմի պատճառով ԱՀ տնտեսական աճը կտրուկ վերափոխվեց անկման՝ կազմելով է -22.4%, իսկ ՀՀ-ում՝ -7,6 %: Համեմատելով տարածաշրջանի մի քանի երկրի հետ՝ տեսնում ենք, որ

2020 թ. Ռուսաստանի ՀՆԱ-ն նվազել է -3,1 %-ով, Թուրքիայինը աճել է 1,8 %-ով, իսկ Իրանինը՝ 1,5 %-ով:¹

ԱՀ տնտեսության զարգացման արդի մակարդակի՝ ըստ կառուցվածքային համամասնությունների ձևավորված հարաբերակցությունների ուսումնասիրությունները հանգում են նրան, որ ձևախեղումներն ակնհայտ են տնտեսական և սոցիալական ոլորտի գրեթե բոլոր բնագավառներում:

Տնտեսության հատվածային կառուցվածքի վերլուծության ժամանակ ելակետ է ծառայում երեք հատվածների մասին տեսությունը, որի հիմքերը դրել է Քոլին Քլարկն իր 1940թ. հրատարակված «Տնտեսական առաջընթացի պայմանները» գրքում: Ըստ այդ տեսության, առաջ է քաշվում ժամանակակից տնտեսության եռամակարդակ մոդելը (three-sector hypothesis): Ի լրումն դրա, թերևս կարելի է նկատել, որ որոշ հեղինակներ երրորդային հատվածից առանձնացնում են չորրորդայինը՝ տեղեկատվականը (տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, կրթություն, գիտական հետազոտություններ, գլոբալ մարքեթինգ, բանկային, ֆինանսական և այլ ծառայություններ, որոնք կապված են ոչ թե բուն արտադրության, այլ դրա պլանավորման և կազմակերպման գործընթացի հետ)²:

Այդուսակ 1- ի տվյալներից ակնհայտ է դառնում, որ տնտեսության առաջնային հատվածը չունի վառ ընդգծված գերակշռություն: Այսպես, 2020թ. արդյունքներով գյուղատնտեսության (ներառյալ ձկնաբուծությունը) տեսակարար կշիռը համախառն ավելացված արժեքում կազմել է 9,4%, իսկ հանքարդյունաբերությանը՝ 13,5%: Բանն այն է, որ այսպիսի ընդհանուր վերլուծությունը տալիս է հատվածային կառուցվածքի միայն աղավաղված պատկերը: Հատվածային կառուցվածքի մասին ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու համար հարկ է վերլուծել կոնկրետ հատվածների կառուցվածքը:

¹ Countryeconomy.com

² Աշոտ Եղիազարյան «Հայաստանի տնտեսության կառուցվածքային վերլուծությունը», «21-րդ դար», թիվ 3 (55), 2014թ, էջ 4:

Աղյուսակ 1. Համախառն ներքին արդյունքը ըստ տնտեսության հատվածների (տոկոսներով) 2018-2020թթ.

	2018	2019	2020
Համախառն ներքին արդյունք (շուկայական գներով)	100	100	100
Արտադրանքի հարկեր (հանած սուբսիդիաներ)	6,2	4,7	4,3
Ավելացված արժեք (համախառն, հիմնական գներով)	93,8	95,3	95,7
ԱՌԱՋՆԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾ			
Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն	10,9	9,4	9,4
Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում	16,7	13,7	13,5
<i>Ընդամենը առաջնային հատված</i>	<i>27,6</i>	<i>23,1</i>	<i>22,9</i>
ԵՐԿՐՈՐԴԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾ			
Մշակող արդյունաբերություն	4,1	8,3	3,9
Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	7,5	7,8	9,0
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	0,2	0,2	0,2
Շինարարություն	9,6	10,7	10,4
<i>Ընդամենը երկրորդային հատված</i>	<i>21,4</i>	<i>27,0</i>	<i>23,5</i>
ԵՐՐՈՐԴԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾ			
Մեծածախ և մանրածախ առևտուր, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգում	0,7	0,7	0,6
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	0,6	0,6	0,5
Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում	0,3	0,3	1,0
Տեղեկատվություն և կապ	2,4	2,3	2,3
Ֆինանսական և ապահովագրական գործունեություն	8,5	9,1	11,0
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	0,6	0,7	0,8
Մասնագիտական, գիտական և տեխնիկական գործունեություն	0,4	0,4	0,5
Վարչարարական և օժանդակ գործունեություն	0,8	0,6	0,6
Պետական կառավարում և պաշտպանություն, պարտադիր սոցիալական ապահովություն	23,3	23,3	25,2
Կրթություն	5,7	5,2	5,9
Առողջապահություն և բնակչության սոցիալական սպասարկում	3,9	3,5	3,7
Մշակույթ, զվարճություններ և հանգիստ	1,2	1,1	1,3
Մպասարկման այլ ծառայություններ	0,2	0,3	0,2
Տնային տնտեսությունների գործունեություն որպես գործատու, տնային տնտեսություններում չտարբերակված ապրանքների և ծառայությունների արտադրություն սեփական սպառման համար	0,3	0,3	0,3

Ֆինանսական միջնորդության անուղղակիորեն չափվող ծառայություններ	-4,1	-3,2	-4.6
<i>Ընդամենը երրորդային հատված</i>	<i>44,8</i>	<i>45,2</i>	<i>49,3</i>

Առաջնային հատված: Առաջնային հատվածը ներկայացնող գյուղատնտեսության ճյուղի հիմնական առանձնահատկությունը ցածր արտադրողականությունը և բնական գործոններից բարձր կախվածությունն է: Այդ մասին են վկայում ճյուղի զարգացումը բնութագրող վիճակագրական ցուցանիշները, մասնավորապես, ճյուղում իրական աճի տեմպերի տարբեր տարիներին նկատվող կտրուկ տատանումները, որի արդյունքում էլ առաջնային հատվածի տեսակարար կշիռը գնալով նվազում է ¹:

Երկրորդային հատված: Աշխատանքի հասարակական բաժանման խորացման արդյունքում առաջացել են ճյուղեր, ենթաճյուղեր և արտադրության տեսակներ, որոնք իրենց համախմբությամբ կազմավորում են մշակող արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը: Սակայն Արցախի մշակող արդյունաբերությունն ունի ոչ միայն թողարկման բացարձակ առումով փոքր ծավալ (2020թ. մշակող արդյունաբերական արտադրանքի արտադրության համախառն ծավալը կազմել է 26540,4 մլն դրամ կամ 25,7%-ը), այլև պարզունակ և թերզարգացած կառուցվածք: Մշակող արդյունաբերության 47,4%-ը բաժին է ընկնում սննդամթերքի, իսկ 8%-ը՝ խմիչքների (կոնյակ, գինի և այլն) արտադրությանը: Նշված արտադրությունները հիմնականում գյուղատնտեսական հումքի և բնական ռեսուրսների պարզ օգտագործման վրա հիմնված գործունեության տեսակներ են կամ, այլ կերպ ասած, գործունեության ոչ բարդ տեսակներ, որոնք ենթադրում են ընդամենը հումքի առաջնային մշակում: Արդյունաբերության մեջ բավականին մեծ է *հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում* ճյուղի մասնաբաժինը՝ 46,9 տոկոս, ինչի հաշվին արդյունաբերությունը ՀՆԱ-ում գերազանցում է մնացած ճյուղերին:

Ինչպես տեսնում ենք, երկրորդային հատվածում զգալի կշիռ ունի շինարարությունը՝ 10,4% (կամ 28280,6 մլն դրամ): Հատկանշական է, որ շինարարական աշխատանքների մեծ մասն ուղղվել է ոչ թե մշակող արտադրական հզորությունների, հանքագործական արդյունաբերության

¹ gov.am

և բացահանքերի շահագործման (21,0%) շինարարությանը: 2020թ. գյուղատնտեսության, անտառային տնտեսության և ձկնորսության ոլորտում իրականացված շինարարության ծավալները կազմել են 509,2 մլն դրամ կամ ընդհանուր շինարարության՝ 1%-ը: Երկրորդային հատվածում բացակայում են առաջատար ճյուղերը, բարձր տեխնոլոգիաներ պահանջող արտադրությունները: Այդպիսի կառուցվածքը ցույց է տալիս ոչ միայն տնտեսական զարգացման առումով խնդիրների առկայությունը, այլև երկրի մրցունակության և, ինչպես քառօրյա պատերազմը ցույց տվեց, նաև պաշտպանության բնագավառում թերացումները:

Երրորդային հատված: Երրորդային հատվածը ներառում է ծառայությունների, այդ թվում՝ առևտրի ոլորտը: 2018-2020թթ. տվյալներով՝ 2018թ. երրորդային հատվածը կազմել է ՀՆԱ-ի 44,8%-ը, իսկ 2020թ-ին՝ 49,3%-ը: 2018թ. երրորդային հատվածի 52%-ը (կամ ՀՆԱ-ի 23,3%-ը) բաժին է ընկնում պետական կառավարման ոլորտին, ինչը 2020. կազմել է ՀՆԱ-ի 25,3%-ը: Երրորդային հատվածում երկրորդ ոլորտը ֆինանսական և ապահովագրական գործունեությունն է՝ 22,3%-ով (կամ ՀՆԱ-ի 11%-ը): Այս երկու ոլորտները, կրթությունն (ՀՆԱ-ի 5,9%) ու առողջապահությունը և բնակչության սոցիալական սպասարկումը (ՀՆԱ-ի 3,7%) միասին կազմում են երրորդային հատվածի 19,5%-ը:

Զարգացող երկրներին բնորոշ է մեծ կախվածություն գյուղատնտեսական արտադրությունից և տնտեսական՝ զարգացած երկրներից: Սովորաբար զարգացող երկրներում գյուղատնտեսության մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում մեծ է, քանի որ այս երկրների տնտեսությունները սովորաբար դեռևս գտնվում են ագրարային փուլում: ԱՀ-ում գյուղատնտեսության մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում ևս փոքր չէ՝ 9,4 %: Համեմատության համար նշենք, որ զարգացած երկրներում այն կազմում է՝ Մեծ Բրիտանիայում՝ 0,7 %, Ֆրանսիայում՝ 1,7%, Գերմանիայում՝ 0,6 %, ԱՄՆ-ում՝ 1,1 %-ը: Հետևապես, ըստ իրական հատվածի ձևավորված կառուցվածքի՝ ԱՀ տնտեսությունը հիմնականում ագրարային է:

Գրաֆիկ 1. ԱՀ համախառն ներքին արդյունքի արտադրության կառուցվածքը %-ով, 2016-2020թթ.

Գրաֆիկ 1-ից ակնհայտ է, որ 2016-2020 թթ. ՀՆԱ-ի կառուցվածքում մեծ մասնաբաժինը պատկանում է *առևտուր և ծառայություններ* ոլորտին՝ միջինում 48,2%, այնուհետև արդյունաբերությանը՝ միջինում 25,4 տոկոս, ինչը պարբերաբար աճում է, բացառությամբ 2020 թ.: Շինարարության մասնաբաժինը ՀՆԱ-ի կառուցվածքում 5 տարվա կտրվածքով միջինում կազմում է 10,4 %, իսկ գյուղատնտեսության մասնաբաժինը՝ 11 %: Ձևավորված կառուցվածքային համամասնությունները, տնտեսության ճյուղերի անկայուն դինամիկայով պայմանավորված, ՀՆԱ-ի կառուցվածքում աճում են և հետագայում նվազում կամ հակառակը:

Կառուցվածքաբանության մեթոդաբանության համաձայն, ճյուղային կառուցվածքը լայն իմաստով դիտվում է որպես զբաղվածության և ՀՆԱ-ի կառուցվածքը՝ ըստ տնտեսության երեք հատվածների՝ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և ծառայությունների, իսկ ՀՆԱ-ի կառուցվածքը ձևավորող հիմնական գործոնները առանձին ճյուղերի զարգացման տեմպերն են:

Ազգային տնտեսության կառուցվածքային վերլուծության համար կարևոր մակրոտնտեսական բնութագրիչ է համարվում զբաղվածությունը:

Կարևոր է ընդգծել, որ բացի երկրների և տարածաշրջանների ընդհանուր աշխատանքային ներուժից, շատ կարևոր է վերլուծել աշխատանքային բնակչության բաշխումը աշխատանքի տարբեր ոլորտներում: Նման ուսումնասիրությունը արտացոլում է ինչպես տնտեսական զարգացման ընդհանուր մակարդակը, այնպես էլ տնտեսության մասնագիտացումը: Գոյություն ունեն գործունեության դասակարգման մի քանի տարբերակներ: Նրանցից մեկը տնտեսության երեք մակրոբլոկների տեղաբաշխումն է, առաջին ոլորտը՝ գյուղատնտեսությունն ու անտառատնտեսությունը, որսորդությունը և ձկնորսությունը, երկրորդ ոլորտը՝ արդյունաբերություն, շինարարություն և կոմունալ ծառայություններ, իսկ երրորդ ոլորտը ոչ արդյունավետ գործունեությունն է: Տնտեսության երեք հիմնական ոլորտներում զբաղվածության համեմատությունը հստակ բնութագրում է երկրի կամ տարածաշրջանի տնտեսության տեսակները՝ նախաարդյունաբերական (կամ ագրարային), երբ հստակորեն գերակայում է տնտեսության առաջին հատվածը, արդյունաբերական, երբ տեղակայված է արդյունաբերության և շինարարության բլոկը և հետինդուստրիալ, երբ ոչ արտադրական ոլորտը բնակչության զբաղվածության կառուցվածքում առավելագույն մասն ունի: Ընդհանուր առմամբ, համաշխարհային տնտեսության կառուցվածքը դեռևս բնութագրվում է գյուղատնտեսության մեջ աշխատող մարդկանց մեծ մասնաբաժնով, սակայն կան խիստ հակասություններ այս երկու հիմնական խմբերի՝ տնտեսապես զարգացած և զարգացող երկրների միջև:

ԱՀ աշխատանքի շուկայի վերլուծության համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել քանակական այն ցուցանիշների

դինամիկան, որոնք բնութագրում են նրա ծավալը, կառուցվածքը և ներուժը:

Աղյուսակ 2. ԱՀ աշխատանքային ռեսուրսները 2017-2019թթ.

	2017	2018	2019
Աշխատանքային ռեսուրսներ, 1000 մարդ	101,5	103,3	105,6
Տնտեսապես ակտիվ բնակչություն	64,1	67,8	71,9
Զբաղվածներ, ընդամենը	55,8	58,7	61,9
Վարձու աշխատող	49,6	51,3	52,1
Ինքնազբաղված, այլ	6,2	7,4	9,8
Գործազուրկներ	8,3	9,1	10,0
Տնտեսապես ոչ ակտիվ բնակչություն	37,4	35,5	33,7
Սովորող, ուսանող	8,5	10,5	9,3
Տնային տնտեսությունը վարող	9,7	9,3	9,0
Կենսաթոշակառու, հաշմանդամ	9,4	9,9	10,2
Աշխատանք չունեցող այլ անձինք	9,8	5,8	5,2
Տնտեսական ակտիվության մակարդակ, %	63,2	65,6	68,1
Զբաղվածության մակարդակ, %	55,0	56,8	58,6
Գործազրկության մակարդակ, %	12,9	13,4	13,9

Ինչպես նկատում ենք աղյուսակ 2-ից, ԱՀ-ում գործազրկության մակարդակը բավական բարձր է: Ներկայացնենք զբաղվածներին՝ ըստ տնտեսական գործունեության հատվածների 2018-2019 թ.թ. դրությամբ: Պետք է նշել, որ զբաղված բնակչության թվաքանակը բարձր է պետական հատվածում՝ 2018 թվականին կազմել է ընդհանուր զբաղվածների 72,2 տոկոսը, իսկ 2019 թվականին՝ 74,8 տոկոսը կամ 46,3 հազար մարդ:

Աղյուսակ 3. Ջրաղվածներն ըստ տնտեսության պետական և ոչ պետական հատվածների, 2017-2019թթ.

(1000 մարդ)

	2017	2018	2019
Ջրաղվածներ, ընդամենը այդ թվում՝ ըստ տնտեսության հատվածների	55,8	58,7	61,9
պետական	40,7	42,4	46,3
ոչ պետական	15,1	16,3	15,6

Ինչպես նկատում ենք, մասնավոր հատվածում զբաղվածության ցուցանիշը բավականաչափ ցածր է: Կառուցվածքաբանության մեթոդաբանությամբ զբաղվածության կառուցվածքը ըստ տնտեսության հատվածների ուսումնասիրելիս տեսնում ենք, որ ընդհանուր զբաղվածների մեծ մասը՝ 30,5 տոկոսը (կամ 18,9 հազար մարդ), զբաղված է *պետական կառավարում և պաշտպանություն, պարտադիր սոցիալական ապահովություն* ոլորտներում, 19,4 տոկոսը՝ *կրթության, 11,5 տոկոսը՝ գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն* ոլորտում, 8,9 տոկոսը՝ *արդյունաբերության ոլորտում*, իսկ 2,7 տոկոսը՝ *շինարարության ոլորտում*: Եթե դիտարկենք ըստ հատվածների, ապա կտեսնենք, որ զբաղվածների 76,9 տոկոսը տնտեսության երրորդային հատվածում են: Թեև ոչ արտադրական ոլորտում բնակչության զբաղվածության ցուցանիշը բավական բարձր է, սակայն տնտեսության զարգացման մակարդակը հետինդուստրիալ համարել հնարավոր չէ:

Ընդհանրացնելով կարող ենք նշել, որ ԱՀ տնտեսության կառուցվածքային անհամամասնություններից են՝

- ❖ ՀՆԱ-ի անկայուն կառուցվածքը՝ կապված տնտեսության ճյուղերի դինամիկայի հետ,

- ❖ ՀՆԱ-ի կառուցվածքում երկրորդային հատվածում առաջատար ճյուղերի բացակայությունը և դրանով պայմանավորված տնտեսության ոչ ինդուստրիալ զարգացման և մրցունակության բացակայությունը,

- ❖ զբաղվածության ոչ համամասնական կառուցվածքը:

Գրականություն

1. ԱՀ վիճակագրական տարեգիրք, 2020թ.:
2. ԱՀ վիճակագրական տարեգիրք, 2018-2020թ.:
3. Ա. Եղիազարյան «Հայաստանի տնտեսության կառուցվածքային վերլուծությունը», «21-րդ դար», թիվ 3 (55), 2014թ, էջ 4:
4. Ա. Ադանբեկյան, Մ. Մկրտչյան, Մ. Գևորգյան, Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում, տեսություն և արդյունքներ, Երևան, <<Պետական ծառայություն>>, 1999թ.:
5. Ա. Արշակյան, Ա. Արշակյան, Արդյունաբերական քաղաքականություն, Երևան, 2004թ.:
6. Ա. Արշակյան, «Շուկայում մրցակցությունը ձևավորող ուժերը և դրանց փոխադարձ կապերի վերլուծությունը», «Գործարարության զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանում», Ժողովածու, Երևան 2004թ.:
7. Ա. Սարգսյան, Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության» կառուցվածքային բարեփոխումների կոնցեպտուալ մոտեցումները, Երևան, 2008թ.:
8. Ա. Չաքարյան, ՀՀ արդյունաբերության կառուցվածքային համակարգը և ազգային շուկայի հավասարակշռության հիմնախնդիրները, Տնտ. դոկտորի գիտակ. աստճանի հայցման ատենախոս. սեղմնգիր, Երևան ,1998թ.:
9. А. С.Пелиха, Экономика отрасли ,"Феникс", 2004г..
10. А. С. Булатов, Экономика России и других постсоветских стран, Москва, 2005г.
11. Stat-nkr. com
12. Countryeconomy.com

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, տ.գ.դ. Թ.Ն.Մանասերյանը: